

Шоқан Уалиханов Зерттеулерінің Әлемдік Әдеби Байланыстағы Маңызы

Contributions of C. Valikhanov's Works to World Literature Studies

Jumadilova Meyramgul NURMAGAMBETOVNA *

Öz

Bu makale, XIX. yüzyıl ünlü bilim insanı-oryantalist Çokan Velihanov'un bilime olan katkılarını ele almaktadır. Bu katkılar, Kazak tarihi, kültürü ve edebi bağlantılarına ve ayrıca Kazak karşılaştırmalı bilimsel çalışmalarına ilişkindir. Öte yandan makale, karşılaştırmalı araştırmacıların ve gelecek nesillerin fikirlerinin gelişimi için Çokan Velihanov'un değerli çalışmalarına da işaret etmektedir.

Anahtar Kelimeler: Çokan Velihanov, oryantalist, Kazak, Kazak kültürü

Abstract

The article deals with the outstanding contribution of the famous scientist-orientalist nineteenth century C.Valikhanov to the development of Kazakh-European and Kazakh-east, historical, cultural and literary connections and forming in the Kazakh literary science, comparativism, ethnography. Also refers to the invaluable works of the scientist for the development of ideas of Comparative researcher future generations.

Key Words: C.Valikhanov, orientalist, Kazakh, Kazakh Culture

Шоқан Уалихановтың өмірбаяны мен еңбектеріне қарап отырып, оның бала кезден Шығыс, Орыс, Батыс Европа және жалпы әлемдік мәдениетті табиғи тығыз байланыста қабылдауға әзір болғандығы айқын көрінеді. Оның текті ата бабасы хан Абылай тарихта кең рухани ауқымдағы адам және көршілес елдермен дипломатиялық қарым-қатынас жүргізуде ерекше көрегендік пен даналық танытқан әмірші ретінде танылған. Ал арғы

* Ф.Ф.К., Доцент, Л.Гумилев Атында Еуразия Ұлттық Университеті, Астана, Қазақстан.
m.zhumadilova@mail.ru

әжесі Айғаным сауатты адам ретінде өзінің эпистолярлық мұрасында немерелерінің және оның ішінде Ш.Уалихановтың білім алуына алаңдайтындығын жазып, сол мақсатын жүзеге асыру үшін тиесілі әкімшілік инстанцияларда аталмыш мәселелерді шешіп отырған. Яғни Аблайхан әулеті ағартушылықтың терең маңызын түсінгендіктен, бүкіл ұрпағына білімге деген құштарлықты сіңіруге тырысқан.

Омбыда білім алған жылдары Ш.Уалиханов өте жан-жақты оқыған зиялы ортаға түседі. Досы Г.Н.Потаниннің естеліктерінде оларға дәріс оқыған, білім нәрімен сусындатқан керемет ұстаздар мен оқытушылардың тұлғалық сипаттамасы сақталған. Соның ішінде француз, ағылшын, неміс тілдерін және еуропа әдебиеті тарихын жетік білген Ждан Пушкинді атайды. Әсіресе Ш.Уалихановтың рухани ой өрісінің қалыптасуына оқытушы Гонсевскийдің ықпалының зор екендігі айтылады. Потаниннің жазуынша ол ең білгір, бәрінен хабардар оқымысты адам болған. Оның дәрістеріне Шоқандар ерекше мән берген. Ол жан-жақтан түрлі кітаптарды алдырып, әсіресе ұлы француз төңкерісінің тарихы туралы егжей-тегжейлі талқылайтын деп жазады.

Ш.Уалихановтың бай ғылыми зерттеуге арналған мұрасы туралы талдаулар оның Батыс және Шығыс халықтарының тарихы мен мәдениетін салыстыра зерттеуге бейімделгенін көрсетеді. Қазақтың эпикалық жырларын француздың «Роланд туралы жыр» эпосымен, скандинавиялық эпостармен салыстыра талдауының өзі, оны ғылымда әдеби, мәдени байланыстар, компаративистика, мәдениетаралық коммуникация зерттеулерінің негізін салушы ретінде қарастырады.(1, 116-118)

Ғалым Ш.Сатпаева айтып өткендей Ш.Уалихановты оқи отырып біздер оның ой тұжырымдарының негізгі діңгегі - жекенің жалпы адамзаттықпен, ұлттықтың халықаралықпен байланысатындығы туралы идесы екенін және жоғары гуманистік мақсатын байқаймыз.(2, 5)

Ш.Уалиханов бірінші болып қазақ халқының көркем және ғылыми ойлауына грек рим мәдениетінің мифтері мен бейнелерін енгізді. Ғалымның еңбектерінде антикалық әдебиеттен келтірілген цитаталар мен бейнелі салыстырулардан өзге Шығыстың және Батыс Еуропаның Қайтаөрлеу дәуірі әдебиетінен де сілтемелер кездестіруге болады. (1, 116-118)

Ш.Уалихановтың Еуропаға, әсіресе Англияға деген қызығушылығы кадет корпусынан басталады. Потаниннің естеліктерінде корпусстың кітапханасында Диккенстің, Теккерейдің пайда болғанын және Шоқан олардың шығармаларын, жалпы Англия туралы қызығушылықпен көп оқып, ағылшын саяхатшыларының мәнеріне еліктегісі келгенін айтады. Ш.Уалиханов Жас кезінде-ақ Ағылшын саяхатшылары, ғалымдары, ақындары А.Дженкинсон, Т.Блэкстон, А.Борнс, Т.Вуд, Д.Миль, В.Шекспир еңбектерімен танысады. Шоқанның профессор И.Н.Березинге 1851-1852 жылдары жазған хатында Дженкинсонның аты аталады: «... Ағылшын Дженкинсон 1556-1559 жылдары Бұхарада болып, ташкендіктердің қазақтармен соғысы туралы айтады. Бұл Бурундуктың Шейбаниханмен соғысы емес пе?» деп жазады. Бір таңқаларлығы Шоқанның Дженкинсон еңбектерін түпнұсқадан ағылшынша оқуы. Өйткені «Путешествия Антония Дженкинсона» орыс тіліне 1884-1885 жылдары ғана аударылып Мәскеуде жарық көреді. (3, 43-47)

Қазақ - француз мәдениетаралық қарым-қатынастарының басы қасында болған ғалымдардың бірі Ш.Уалиханов. Орта Азия халықтары мен қазақтар туралы жазылған еңбектер ең алдымен француз тілінде жарық көріп, еуропалықтардың біздер туралы таным түсінігін қалыптастырды. Әрине бұл зерттеулер Ш.Уалихановтың тікелей назарында болып, ғалым қазақтарды танып білуге арналған еуропалық тарихнамаларды жүйелеу қажеттігінің туындап отырғанын түсінді. Олардың барлығын ғалым «Ортағасырларда Орта Азияда болған саяхатшылар және олардың мәлімдемелері» деген атпен ғылыми айналымға

арнай зерттеу еңбекті енгізді. Бұл очеркінде ғалым XIII-XIV ғғ монғол императоры Шыңғысханның сарайына қазақ жерлері арқылы бара жатқан францикандық және доминикандық монахтардың тізімін жасаған.

Қолжазбаның мәтінінде түгелдей Ш. Уәлихановтың француз тіліндегі конспектлік жазбалары кездеседі. Яғни бұл ғалымның аталмыш еңбектерді түпнұсқада, француз тілінде оқып талдағанын тағы бір дәлелдей түседі дейді француз филологиясын зерттеуші ғалым М. Маданова. Шоқанның аталмыш очеркінде сонымен қатар 1246 жылы орталық азия даласына жасалған Пано Карпинидің еуропалық миссиясы туралы, 1248 жылы татарларға жіберілген яковиндік монах Андре де Лонсимель мен 1253 жылы Людовик IX Шыңғысханның ордасына жіберген Гийом Рубрук туралы айтылады.

Қазақтарды, олардың жері мен мәдениеті туралы зерттеулерге арналған ең алғашқы ғылыми айналымда жүрген француз дерек көздерінің бірі Бартоломео Эрбело де Моленвилльдің «Восточная библиотека, или Универсальный справочник, содержащий в целом все, что касается знаний восточных народов» (1625-1695) атты энциклопедиялық анықтамалығы болып табылады. Осы еңбек Ш. Уәлихановтың үнемі назарында болып және де ғалымның шығыстану туралы француз дерек көздерін түпкілікті зерделеуі қазақ - француз тарихи-мәдени және рухани байланыстарының қалыптасуына, дамуына негіз болды. Г.Н. Потанин Шоқан туралы естеліктерінде әртістік өнермен және киімдермен жарысу қызрғыздарда мүмкін атақ құмарлықтың кейбір белгілерін дәріптейтін шығар, дегенмен осы мінездері оларды француздарға қатты ұқсатады деген болатын.

Еуропалықтардың және Ресейліктердің еңбектерінен ол өз халқы туралы реляцияларды ғана зерделеп очерктерінде атап қойған жоқ. Ол сонымен қатар қазақ халқының бай этнографиялық, фольклорлық мұраларының әлемдік көркем шығармалар қазынасынан асып түспесе кем болмайтын өзіндік қайталанбас ерекшелігі тұнып тұрған эпикалық шығармаларын да еуропалықтарға танытып мәдени байланыстың, қызығушылықтың дамуына септігін тигізіп, алтын көпір болды. (1, 12-15)

Мұрағаттарда Н. Ф. Костылецкий мен Шоқан Уәлихановтың сол кездегі атақты шығыстанушылардың бірі И. Н. Березинмен болған ғылыми және әдеби байланыстардың ертеден басталғанын көрсететін эпистолярлық және қолжазба материалдар сақталған. Омбыда Н. Ф. Костылецкийдің қолында қазақ халық поэзиясының көптеп жиналған қолжазбалары, соның ішінде Обаған өлкесінде Ш. Уәлиханов қағаз бетіне түсіртіп, кейін Шоқан өзі табыс еткен белгілі «Қозы Көрпеш-Баян сұлу» жырының бірнеше үлгісі бұл әдеби байланысты жандандыра түсті (4, 30). Қазақ халық әдебиетінің қазынасын ғылыми ортада жылдамырақ жария ету үшін Н. Ф. Костылецкий бұл көп материалды Петерборға, профессор И. Н. Березинге жіберді, содан бері олар ғалымның мұрағатында сақтаулы (4, 31).

Н. Ф. Костылецкий жас Шоқанның ең жақсы ұстазы болды. Олар біраз жыл бойы зор сүйіспеншілікпен қазақтың халық эпосын зерттеумен шұғылданды, олардың осы саладағы бірлескен жұмысы жемісті болды. Олар «Қозы Көрпеш-Баян сұлу» поэмасының ежелгі анағұрлым толық нұсқасын орыс тіліне аударып шықты. 1852 жылы Н. Ф. Костылецкий арқылы Шоқан мен И. Н. Березиннің арасында достық байланыс орнады. И. Н. Березинге хан жарлықтарында кездесетін кейбір терминдерді талдап түсіндіру үшін көмек қажет болды. Бірақ Н. Ф. Костылецкий И. Н. Березинге: «Тоқтамыстың жарлығындағы» талдауға мүлдем келмейтін кейбір сөздер жөнінде бар ықыласыммен көмектесейін-ақ десем де сіздің қасіретіңізді жеңілдетуге шарасыз болып отырмын» (4, 32) деп жауап қайтарып, оған бұл мәселе туралы Шоқан Уәлихановпен байланысуды ұсынды.

И. Н. Березин мен Шоқан Уәлихановтың арасындағы хат арқылы байланыс осылай басталған еді. Ш. Уәлихановтың И. Н. Березинге жазған жауап хаты бүгінге дейін жетіп

отыр. Бұл хатында Шоқан И. Н. Березиннің барлық сұрақтарына толық жауап береді*33. Шоқан: «Токтамыстың жарлығындағы» бүгінде татар тілінде қолданылмайтын кейбір сөздердің мағынасын қырғыз тілінен іздестіру жөніндегі сіздің ұсынысыңызды өзімнің бұрынғы ұстазым Н. Ф. Костылецкийден естігеннен кейін мен қазақ қарияларынан сұрастыра жүріп, біздің тілімізден бірсыпыра сөздер таптым, оларды сізге жіберуге асық боп отырмын», - деп жазды(4, 34).

Тянь-Шань тауларында болған уақытта Шоқан қырғыз халқының өмірі мен тұрмысы жайлы мәлімет жинауды жалғастырып, оның тарихы мен этнографиясын, халық поэзиясын терең зерттеді. Қажымас еңбектің нәтижесінде ол қырғыз халқы туралы өте бай тарихи-этнографиялық материал жинады. «Этнографиялық очерктер, статистикалық мәліметтер, тарихи оқиғалар, үйсіндер мен Алатау қырғыздары халық әдебиетінің мұралары жайлы жазбаларым бірнеше дәптер болды», - деп жазды Шоқан Уәлиханов (4, 60).

Жас зерттеушінің қырғыз халқының атақты эпикалық жыры «Манасқа» алғаш рет көңіл бөліп, оның бірінші ғылыми жазбасын жасап, ішінара орыс тіліне аударуының ерекше маңызы болды. Ол жырға тұңғыш рет тарихи және әдеби тұрғыдан сараптама жасап, аты аңызға айналған бас кейіпкері - Манас образына және қырғыз фольклорының басқа кейіпкерлеріне талдау жасайды. «Қырғыздардың, - деп жазды Ш. Уәлиханов, - ноғайлы дәуіріне жататын «Манас» атты жалғыз жыры бар. «Манас» - қара қырғыздардың барлық мифтер, ертегі, аңыз-әңгімелерінің бір кезеңге және бір адамның - Манас батырдың төңірегіне топтастырылған энциклопедиялық жинағы. Бұл дала Илиадасы тәрізді нәрсе. Қырғыздардың тұрмысы, әдеп-ғұрпы, салт-дәстүрі, географиясы, діни ұғымдары мен медициналық түсініктері және олардың халықаралық қатынастары осы орасан зор жырда айқын суреттеледі. «Манас» - жекелеген көп оқиғалардан құралған тұтас еңбек. «Семетей» атты екінші бір жыр «Манастың» жалғасы іспетті және ол қырғыздардың «Одиссеясы» (4, 61).

Шоқан «Манастың» «Көкөтай ханның өлімі мен оның асы» деген қызықты үзіндісін орыс тіліне аударды. Бұл үзінді Шоқанға өзінің шынайылығымен, қырғыздар жайлы тарихи-этнографиялық, шаруашылық, тұрмыс-салт және заң саласындағы құнды мәліметтерімен, сонымен бірге Қазақстан жерін мекендеген ертедегі тайпалардың қарым-қатынастары жөніндегі мағлұматтарымен ұнайды. Бұған қоса, үзіндіде ертедегі қырғыздардың Оңтүстік Сібірден Тянь-Шаньға көшуі айқын суреттелген.

Жас Ш. Уәлихановтың 1856-1857 жылдардағы алғашқы саяхаттарының ғылыми нәтижелелері «Ыстықкөл сапарының күнделігі», «Қытай империясының Батыс провинциясы және Құлжа қаласы», «Қырғыздар жайлы жазбалар» атты тамаша сапар - очерктерінде баяндалған. Бұл еңбектер Ш. Уәлихановтың жиырма жасында жазылды. Солардың өзінде Шоқан Уәлиханов өзін байқампаз, Тянь-Шань мен Жетісу географиясы, ежелгі заманда осы жерді мекендеген халықтардың тарихы жайлы терең танымы бар білімді ғалым ретінде көрсетті. Оның Тянь-Шань мен Жетісу табиғатын, жергілікті жердің орографиясы, өсімдік дүниесі мен хайуанаттар әлемін сипаттауы қызығушылық тудырады.

Осыдан бұрын айтылып өткендей, Ш. Уәлиханов бірнеше шығыстық және еуропалық тілдерді жақсы білді. Соның арқасында ол көне дереккөздерді түпнұсқада оқуға мүмкіндік алды. Орта Азия мен Қазақстан халықтарының географиясына, тарихына қатысты материалдардың орыс тіліндегісінен басқа, барлық еуропалық және шығыстық дереккөздермен де қиналмай таныса алды. Ол ұзақ та мұқият қарастырған парсы, араб, түрік тілдеріндегі дереккөздер оған жақсы таныс болды. Кейіннен Ш. Уәлиханов өз еңбектерінде пайдаланған белгілі «Бабырнама», «Тарих и Рашиди», «Тазкира и Ходжаған» (Қожалар тарихы) деректерін зерттеді.

Тамаша білім алып шыққан жас ғалым түрлі ғылыми экспедицияларға белсене қатысты. Бұл жөнінде ол Омбыда оқып жүрген жылдарында армандайтын. Қазақ даласын және онымен шекаралас жатқан елдердің аумағын, ондағы халықтардың тарихы мен жағдайын жақсы білетін Шоқанға орыс зерттеушілері де қатты қызығып, оның көмегіне мұқтаж болатын. 1855 жылы Шоқан Батыс Сібір генерал-губернаторы Г.Х. Гасфорттың Орталық Қазақстан, Тарбағатай мен Жетісу жеріне жасаған сапарына қатысады. Бұл сапарда қарапайым халықтың өмірімен танысып, қырғыздардың тарихи аңыз-әңгімелері мен жырларын жазып алды.

Ш. Уәлиханов 1856 жылы аса көрнекті ғалым, белгілі географ П.С. Семенов-Тянь-Шанскиймен танысты. Ол жас қазақ ғалымның қабілетіне шын ниетімен сүйсіне қайран қалды. 1857 жылы П.С. Семенов-Тянь-Шанскийдің ұсынуымен Ш. Уәлиханов Орыс географиялық қоғамының толық мүшелігіне қабылданды. Шығыс Қазақстан мен Жетісуға, қырғыз еліне жасаған сапары Шоқанның ғалым ретіндегі даңқын арттырды. 1857 жылы Шоқан Алатау қырғыздарына сапар шегіп, оның тарихын, этнографиясын және халықтық поэзиясын зерттеді. Қырғыз халқының энциклопедиялық дастаны «Манасты» жазып алды. (5, 218).

1858-1859 жылдары Шоқан атақты Қашғария сапарына барып қайтты. Шоқанға дейін ол өлкеде бірде-бір зерттеушінің болып қайтуының сәті түспеген еді. Неміс ғалымы Р. Шлагинвейттің еуропалықтар үшін мүлде жабық өлкеге барып қайтпақ болған сапары қайғылы аяқталып, ол қатыгездікпен өлім жазасына душар болған-ды. Шоқан аса қиын құпия жағдайда өз өміріне қатер төндіре жүріп, Қашғария өлкесінің тарихы, этнографиясы, мәдениеті мен геологиясы, географиялық жағдайы жайлы Бұған дейін мүлде белгісіз аса құнды деректер жинап қайтты. Соның негізінде «Алтышардың немесе Қытайдың Нан-Лу провинциясының (Кіші Бұхараның) шығыстағы алты қаласының жағдайы туралы» деген атақты еңбегін жазды. Еңбекті Ресейде де, одан тыс жерлерде де шығысты зерттеуші ғалымдар жоғары бағалады.

ӘДЕБИЕТТЕР

- М.Х.Маданова. (1999). *Актуальные вопросы литературной компаративистики* Алматы, 116-118б
- Сатпаева Ш. (1987) *Ч.Валиханов и русская литература*. Алма-ата, с.200
- Тусупова А. (2003) *Казахско-англо-американские литературные связи*. Алматы.
- ҚАЗАҚ МӘДЕНИЕТІ. ЭНЦИКЛОПЕДИЯЛЫҚ АНЫҚТАМАЛЫҚ. (2005) Алматы: “Аруна Ltd.” ЖШС, ISBN 9965-26-095-8
- Валиханов Ч.Ч. *Собр. соч.* Т Ү. Алма-ата, 1985

